

Karlík, Petr

Proč Gramatika a lexikon češtiny?

In: Karlík, Petr. *Gramatika a lexikon češtiny*. 1. vyd. Brno: Masarykova univerzita, 2014, pp. 5-20

ISBN 978-80-210-6845-2; ISBN 978-80-210-6848-3 (online : Mobipocket)

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/130617>

Access Date: 28. 11. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

Proč Gramatika a lexikon češtiny?

Tento text je prvním dílem příručky primárně určené pro studenty bohemistiky navštěvující přednášku *Gramatika a lexikon češtiny*. Není záměrně organizován jako učebnice, protože nemá ambici popsat to, co je to gramatika a co je to slovník a jaké mechanismy zajišťují, že dohromady tvoří gramatika a slovník celek, kterému lze (v jednom modelu jazyka, který bude i naším modelem, viz dále) říkat *jazyková schopnost* nebo *jazyková kompetence*. Neklade si ani za cíl být úvodem do gramatické teorie zvoleného modelu jazyka, i když skoro každý úvod do teorie gramatiky usilující o poznání, jak je organizována jazyková schopnost, obsahuje „povinně“ na začátku v zásadě stejné (ale podrobnější) charakteristiky jazyka a jazykovědy, jaké jsou za začátku této příručky, srov. Haegeman(ová) (1994), Grewendorf (2002), Adger (2003), Radford (2009) a mnoho dalších; pro slavistiku viz analytický přehled u Bailyna (2007). Jaký je cíl této příručky, řeknu, až pro pochopení její role v přednášce vytvořím minimální předpoklady.

Jazykovou schopnost budeme chápat velmi úzce, ale pro naše účely právě dostatečně jako schopnost člověka (a) tvořit *gramaticky správné* jazykové výrazy, (b) rozumět gramaticky správně tvořeným jazykovým výrazům. Nebudeme si už všímat pragmatických kompetencí, tj. schopnosti člověka gramaticky správně utvořené výrazy adekvátně vůči diskurzovým parametrům užívat v sociální interakci. Obě kompetence jsou totiž diametrálně odlišné, řízené zcela jinými principy a jinak člověkem osvojované (např. z hlediska časového: osvojení jazykové kompetence trvá cca do 5 až 6 let dítěte, pragmatické kompetence se člověk učí celý život; z hlediska vztahu ke „světu“: jazyková kompetence je imunní vůči vnějším vlivům sociokulturní povahy, pragmatická kompetence naopak tyto vlivy zrcadlí). Chomsky dokonce tvrdí, že funkcí jazyka nemůže být komunikace, protože asi 99,9 % užívání jazyka je vnitřní, tj. probíhá v mozku.

Gramaticky správně tvořený výraz je takový výraz nějakého jazyka, který rodičí mluvčí daného jazyka pokládají za správný, tj. není na něm nic, co je třeba opravit, aby byl gramaticky správný. Jedna z nejznámějších (a současně nejdiskutovanějších) vět v moderní lingvistice, která to má ukázat, je Chomského (1957) příklad (1):

(1) Colorless green ideas sleep furiously

Naopak gramaticky nesprávné by byly např. věty (1a) – (1c), protože rodilí mluvčí angličtiny by je nutně opravili třeba na (1):

- (1a) *Colorless green ideas sleeps furiously
- (1b) *Colorless green idea sleep furiously
- (1c) *Sleep colorless green ideas furiously

Gramaticky nesprávné věty se standardně označují *. Příkladem z češtiny je věta (2), kterou je nutno opravit na (2a):

- (2) *Kotě a štěně si spolu hrála
- (2a) Kotě a štěně si spolu hrály

Příklad (3) ukazuje větu, která je podle testu opravitelnosti gramaticky správná. Kdo požaduje její opravu na (3a), nepožaduje odstranění gramatické nesprávnosti, nýbrž požaduje, aby věta vyhovovala pravidlům spisovnosti (tedy něčemu, co je definováno lidmi):

- (3) Kořata si spolu hrály
- (3a) Kořata si spolu hrála

Gramaticky správné věty mohou být v diskurzu neadekvátní. Např. (4) je gramaticky správně vytvořená otázka doplňovací, která je v diskurzu (a) „otázka na úřadě“ adekvátní, v diskurzu (b) „běžná komunikace dvou neznámých spolucestujících“ naopak neadekvátní (porušením principu zdvořilosti):

- (4) Kdy jste se, paní XY, narodila?

Gramaticky správné věty mohou být v diskurzu taky mylně interpretovány, a to nejen z hlediska obsahu, ale i efektů, které v adresátově jednání mají docílit. Např. nápis u vchodu do knihovny **Mluvte tiše** je nutně interpretován jako výzva (obsahuje imperativ), a když ten, kdo si ho přečetl, výzvu splní, tj. začne tiše mluvit, vinterpretoval do jazykové formy *Mluvte tiše* význam, který v ní přítomen není, tj. přítomný čas realizace výzvy. Ten, kdo ke vchodu do knihovny onu tabulku umístil, věděl, že člověk, znaje vnější parametry („scénu“), v níž tento diskurz probíhá, ví, že v daném případě do jazykové formy *Mluvte tiše* musí adresát vinterpretovat implikaci s antecedentem typu „jestliže už

budete muset mluvit, tak —“. Na základě znalostí jazyka přístupná, ale mimojazykovými znalostí scény, v níž diskurs probíhá, vyloučitelná interpretace může být využita v diskurzu jako zdroj komiky. Ještě hezčí možnost nezamýšlené interpretace nabízí tabulka umístěná před vstupem do plážové restaurace **Nevstupujte v plavkách**.

Zdrojem komiky, ať už zamýšleným, nebo nechtěným, může ovšem být bez závislosti na diskurzu taky gramaticky správná věta, např. když dovoluje dvojí čtení, z nichž jedno je oním zdrojem komičnosti. Pěkný příklad je: *Máme doma kanárka. Když tatínek ráno vstane, vyskočí na bidýlko a začne krásně zpívat.*

Platí ovšem nejen to, že gramaticky správné věty mohou být v diskurzu neadekvátní, ale i opak, totiž že gramaticky nesprávné věty mohou být v diskurzu adekvátní. Srov. např. známý Kopečného příklad (5), který je adekvátní např. v diskurzu jako záměrně zvolený prostředek, jímž vypravěč dává jazykem najevo, že postava, která (5) říká, je cizince (s malými znalostmi češtiny):

(5) *On včera přijít a povídat, že koupit ten kůň

Je nicméně otázka, kolik rodilých mluvčích daného jazyka musí hodnotit nějaký výraz za gramaticky správný, abychom mohli tento výraz pokládat za gramaticky správný i pro lingvistickou analýzu. V této příručce zvolím princip, který svým studentům představil na semináři v r. 1967 Chomsky (podle Emondse, 2000: 4): Jestliže někteří kompetentní mluvčí/posluchači jazyka X nějaký příklad hodnotí jako gramaticky správný a někteří kompetentní mluvčí/posluchači jazyka X tentýž příklad hodnotí jako gramaticky nesprávný, je pro lingvistickou analýzu třeba pokládat tento výraz za gramaticky nesprávný. Kvantifikovat to, kolik respondentů je potřeba a kolik z nich musí hodnotit výraz za gramaticky nesprávný, nelze. Co lze, je přijmout princip ideálního mluvčího/posluchače: takovým ale nejsem např. já, autor této příručky, protože jsem sice rodilý mluvčí češtiny, ale jsem lingvisticky vzdělán, což typický rodilý mluvčí není.

Jiná věc je, že v jazycích (i v češtině) existuje množství jazykových výrazů, o nichž kompetentní mluvčí/posluchači neumějí s jistotou říct, zda jsou gramaticky správné nebo nesprávné. Příkladem je struktura (6), na rozdíl od (6a), která je evidentně ok. I takové výrazy a jejich hodnocení jsou pro lingvistickou analýzu důležitým empirickým údajem; označují se [?]:

(6) Řekl jsem to já, co o 'mně psali tak kriticky v novinách

(6a) Řekl to ten básník, co o něm psali tak kriticky v novinách

Často se v takových případech objevují alternativy, o nichž kompetentní mluvčí/posluchači neumějí říct, která z nich (zda jen jedna, nebo obě) jsou gramaticky správné, nebo nesprávné:

(6') Byl jsem to já, co o 'mně // o 'něm psali v novinách

Gramaticky správně tvořený výraz je takový výraz nějakého jazyka, který rodilí mluvčí daného jazyka pokládají za správný, aniž by se vyjadřovali o jeho významových vlastnostech. Proto už Chomského klasická věta (1) vyvolala četné diskuse a odsouzení, argumentující tím, že je to věta nesmyslná. K argumentům ve prospěch Chomského jsem – myslím i dnes, že dobře – přispěl i já (v Grepl & Karlík, 1998): Kdybychom požadovali obsahovou korelaci věty se světem, tak ještě v pol. 19. stol. by věta *Zítřa poletím do Londýna* byla významově vadná. Nemůžeme proto nic říct ani proti větě *Zítřa se mi narodí tatínek*, která je gramaticky ok, neboť ta dnes zní stejně absurdně, jako zněla věta *Zítřa poletím do Londýna* včera, ale (třeba v souvislosti s klonováním) zítřa může být stejně normální, jako je věta *Zítřa poletím do Londýna* dnes.

Budeme si vědomi toho, že jazyková schopnost ve výše uvedeném smyslu je výsledkem schopnosti člověka (aniž by měl možnost svobodné volby, zda jí využije, nebo ne) na základě omezeného souboru dat, které jako dítě do věku 5 až 6 let slyší, a bez ohledu na inteligenci „naučit se“ / „osvojit si“ konkrétní jazyk. Dítěti přitom nikdo neříká, že když slyší sekvenci jistým způsobem organizovaných zvuků, má tento input mentálně zpracovávat jako jazyk a jak ho má zpracovávat. Zpracovávání sekvence zvuků jako jazyka je u dítěte tedy proces mimovolní, není to učení se, je to proces probíhající zřejmě nevědomky (ve smyslu dítětem „neuvědomovaný“); podle možná mainstreamové analýzy je zajišťován geneticky. Notoricky známá je tzv. *nativistická hypotéza* Chomského (v řadě jeho prací), podle níž se člověk rodí geneticky vybaven jazykovou schopností. Silnou podporu získala nativistická hypotéza od anglických genetiků Fishera a Monaca, kteří v 90. letech 20. stol. objevili gen (tzv. FOXP2), jehož mutace způsobila v jedné rodině po několika generacích trvající jazykovou poruchu (pro naše potřeby stačí podívat se na <http://en.wikipedia.org/wiki/FOXP2>). To se dává do kauzální souvislosti se „zodpovědností“ tohoto genu za jazykovou schopnost (srov. Pinker, 2001).

Centrum mající na starosti jazykovou schopnost je součástí mozku, stejně jako jiná centra, např. pro motoriku, pro vidění, pro sluch. Ačkoli jednotlivá centra jsou zřejmě samostatná, jak umístěním v mozku, tak svou organizací nebo strukturovaností, nějaký mechanismus zajišťuje, že si spolu rozumějí. Jednou z hypotéz je ta, že v mozku je centrální jednotka nazývaná kognice a řada periferních modulů, jedním z nichž je i orgán

jazyka, viz Fodor (1983) a mnoho jiných. (Fodor se odvolává na známého Rakušana Galla, zakladatele frenologie, který už na poč. 19. stol. představil ideu funkční specializace jednotlivých částí mozku.) Bylo už dobře empiricky prokázáno, že centrum jazyka je lokalizováno v těch částech levé mozkové hemisféry, kterou neurologové označují jako Brokův areál a Wernickeho areál. (Poranění této části mozku totiž typicky vede k jazykovým poruchám, např. afázii.)

Ještě jednou se teď musíme vrátit ke gramatické správnosti. Gramaticky správně tvořený výraz je – v kognitivisticky konstruované jazykovědě – takový výraz, který je tvořen „pravidly gramatiky“, tj. jazykovým modulem kognitivního systému, a to, zda je použitelný v diskurzu, je determinováno jinou periferií kognice (např. kapacitou lidské paměti). Čítankovým příkladem, který byl a je často používán jako empirický argument jak ve prospěch kognitivního chápání jazyka, tak i proti němu, jsou struktury vzniklé aplikací rekurzivního pravidla (Připomínám: Rekurzivita v tomto teoretickém rámci znamená použití pravidla X na strukturu derivovanou tímtež pravidlem X.). Pěkný český příklad uvádí Oliva (2002: 373). Vztaznou větu lze, jak ukazuje příklad (7), „vložit“ dovnitř jiné věty, a to bezprostředně za jméno, k němuž se vztahuje. Toto pravidlo lze použít rekurzivně, a generuje tak struktury (7a) – (7d) – (7 ∞):

- (7) Obecní úřad každému občanovi, který toho tuláka udá, vyplatí 50 korun
 (7a) Obecní úřad každému občanovi, který toho tuláka, jenž onu sochu povalil, udá, vyplatí 50 korun
 (7b) Obecní úřad každému občanovi, který toho tuláka, jenž onu sochu, která zdobila sloup, povalil, udá, vyplatí 50 korun
 (7c) Obecní úřad každému občanovi, který toho tuláka, jenž onu sochu, která sloup, jenž stojí na mostě, zdobila, povalil, udá, vyplatí 50 korun
 (7d) Obecní úřad každému občanovi, který toho tuláka, jenž onu sochu, která sloup, jenž na mostě, který vede přes cestu, stojí, zdobila, povalil, udá, vyplatí 50 korun

Všechny struktury (7a) – (7d) jsou gramaticky správné, a jen kapacitou lidské paměti je limitováno, kolikrát lze rekurzivní pravidlo použít, aby struktura byla srozumitelná.

Zpracovávání sekvence zvuků jako jazyka u dítěte znamená – velmi přibližně řečeno –, že v mysli probíhá mentální operace zajišťující, že dítě ví (kromě jiného), že jen určitým způsobem organizovaný zvuk, který ušima přijímá a zpracovává v mozku v centru sluchu, je materiál (zvuk), který má být odeslán do jazykového centra a zde dále zpracován. Protože jednotlivé periferie kognice jsou (velmi pravděpodobně) autonomní, asi existuje nějaký „tlumočnick“, který umožní porozumění mezi centrem sluchu a centrem

jazyka (teď nechám stranou, že paralelně může probíhat i zpracování vizuálního inputu), tj. přeloží output z centra zvuku do takového formátu, který bude „srozumitelný“ pro input do orgánu jazyka. V jazykovém modulu pak nutně musí být analyzátor, který input zpracuje tak, že modul jazyka bude moci být (v interakci s jinými kognitivními periferiemi) aktivní. V případě dítěte to znamená (aspoň to), že tento input kognice vyhodnotí tak, že

(a) je zdrojem „dat“, které „sytí“ orgán jazyka a tak jazyk „roste“ (dítě si ho osvojuje). Z tohoto hlediska platí hypotéza, že jazyk má „biologickou“ dimenzi (srov. už známý Aristotelův výrok, že člověk je (kromě toho, že je dvounohá neopeřená živá bytost) taky *zoon logon echon*, tedy živočich s jazykovou schopností;

(b) je zdrojem „dat“, které konstituují a/nebo potvrzují či destruuji intersociální vztahy, včetně fixace (nejazykových) sociálních a (jazykových) diskurzových rolí, a jsou interpretovány jako informace a instrukce. Z tohoto hlediska platí hypotéza, že jazyk má „sociální dimenzi“ (Aristotelův *zoon logon echon* je současně *zoon politicon*).

Dítě se tedy konkrétní jazyk (kterému se říká jazyk mateřský, protože tím, kdo dítěti dodává tím, že s ním mluví, ona jazyková data, je typicky matka) neučí, nýbrž získává / nabývá ho (český termín pro tento proces je *akvizice*). Mentálním zpracováním inputu jazyk „roste“.

Je snadno ověřitelné, že input dat není nikdy úplný, tj. že dítě slyší méně dat, než je samo s to – nejspíše po ukončení procesu akvizice jazyka – produkovat; tento empirický fakt se označuje termínem *poverty of the stimulus* (= chudoba podnětu). V každém jazyce existuje nescíselně mnoho příkladů, i v češtině. Uvedu zcela triviální: Jak dítě může vědět, že ve větě (8) má toho, kdo je slovně nevyjádřeným subjektem děje vedlejší věty (tj. kdo je ten, kdo přijde), přednostně interpretovat jako touž osobu, která je v hlavní větě podmětem, nikoli nepřímým předmětem, zatímco ve větě (9) musí toho, kdo je slovně nevyjádřeným subjektem děje věty vedlejší, interpretovat jako touž osobu, která je v hlavní větě nepřímým předmětem, když (8) i (9) „vypadají“ syntakticky zcela stejně (a ani analýza jejich slyšitelné syntaktické struktury podle větněčlenského modelu školní gramatiky je neumí odlišit, což není důležité) a když ani v (8) ani v (9) není onen subjekt děje věty vedlejší v povrchové struktuře foneticky realizovaný:

(8) Petr slíbil Janě přijít včas

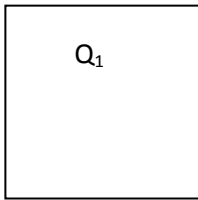
(9) Petr přikázal Janě přijít včas

Nebo: Jak může dítě vědět, jak zní např. tvary přítomného času nebo imperativu slovesa *pinočet* (tj. *pinočím*, *pinočíš* ...; *pinoč*), když takové sloveso nikdy předtím neslyšelo

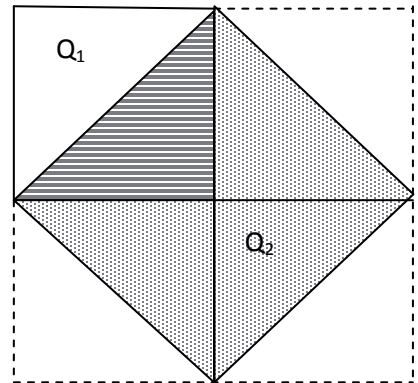
(a vůbec přitom nemusí vědět, jaký má ono sloveso význam). Cizinci, kteří se učí česky, všechny gramaticky správné tvary slovesa *pinočet* znali (i to, že pro vyjádření budoucího času musejí zkombinovat infinitiv s auxiliárem *bud-u*, tedy že je to sloveso vidu nedokonavého). Jeho význam buď neznali, nebo ti, kteří znali chilského diktátora Pinocheta, se pokoušeli generovat význam slovesa *pinochet* na základě typické vlastnosti, se kterou byla nebo je asociována osoba Pinocheta (srov. i na stejném mechanismu fakticky vzniklá slovesa jako *švejkovat*).

Lingvistika tedy musí řešit stejný problém, jako kdysi řešil Platón v dialogu *Ménon*. Platón, jak známo, měl tento problém (cit. podle Grewendorfa, 2002): Nevzdělaný otrok, který nikdy ani neslyšel o geometrii, ví, jak se ze čtverce Q_1 o obsahu n sestrojí čtverec Q_2 o obsahu $2 \times n$ (čtverec Q_1 se rozpůlí na dvě poloviny se stejným obsahem a vytvoří se čtverec Q_2 , který je tvořen čtyřmi získanými polovinami).

a.



b.



Chomsky (1986) problém, který měl Platón, zobecnil a termínem *Platónův problém* nazval problém „díry“ mezi věděním a zkušeností: odkud člověk bere vědění, pro které nemá empirickou podporu? A nabídl řešení *Platónova problému v jazyce*: (zhruba řečeno) dítě přichází na svět vybaveno jazykovou schopností, geneticky kódovanou, tj. všichni lidé přicházejí na svět se stejnou jazykovou výbavou. Chomsky ji nazývá *univerzální gramatikou* (UG) a analyzuje ji jako sadu principů, které nabízejí nutnost ohodnocení: princip A platí buď (a) jako A+, nebo (b) A-. Ohodnocení se nazývá parametrizace principu a dochází k němu tím, že princip je kontaktován daty z inputu.

Např. jeden z principů univerzální gramatiky je: každá věta má podmět a parametrizace je: (a) podmět MUSÍ být slovně vyjádřen, (b) podmět NEMUSÍ být slovně vyjádřen. Zjednodušeně řečeno, např. dítě s jazykovým inputem češtiny nebo italštiny nastaví na základě empirie parametr (b) *zpívám, canto*; dítě s jazykovým inputem angličtiny nebo

němčiny nastaví parametr (a) *I sing, ich singe*; jde o tzv. pro drop parametr, srov. Roberts & Holmberg (2010). S nastavením pro drop parametru souvisí řada dalších jevů: např. (b₁) pro-drop jazyky obvykle mají verbální flexi ukazující rysy osoby a čísla, (b₂) pro-drop jazyky nemají obvykle foneticky realizované expletivní subjekty: španělsky (**Lo llueve en marzo* × anglicky *It rains in March* aj).

Nastavování parametrů probíhá na základě inputu. Dítě se učí jazyk na základě *pozitivní evidence*: např. (preteoreticky řečeno) existuje možnost, že kombinace předložky a jména je v pořadí (a) předložka – jméno, (b) jméno – předložka. Na základě pozitivní evidence dítě ví, že v češtině má parametr principu řídicího pořadí předložky a jména hodnotu (a). Diskutovanou otázkou je, jakou roli při jazykové akvizici hraje *negativní evidence*. Zdá se, že ta nehraje žádnou roli: aby dítě vědělo, že v češtině není pořadí (b) jméno – předložka gramaticky správná struktura, k tomu nepotřebuje neslyšet takové pořadí, nýbrž stačí mít pozitivní evidenci, a princip parametrizace dítěti říká, že má-li princip hodnotu +, NEMŮŽE mít hodnotu –. Existuje ještě jedna forma negativní evidence, totiž *opravy chyb*, kterých se dítě během akvizice typicky dopouští (např. tím, že přegenerovává), dospělými. Empirické výzkumy už dávno ukázaly, že nehraje při osvojení jazyka roli, srov. Hyams (1986: 91).

Teorie principů a parametrů (TPP) (Chomsky, 1981) je teorií mající vysvětlit (a) Platónův problém, pro jehož formulaci je silným argumentem *poverty of the stimulus*; (b) jazykovou různost. První fází TPP byla Teorie řízení a vázání (*Government and Binding Theory* (G&B), Chomsky 1981), druhá a současně dnes mainstreamová fáze je Minimalistický program (*Minimalist Program* (MP), Chomsky, 1995).

Generativní gramatika je (pozorováno z tohoto hlediska) tvorba teorie, která má poznávat, jak je organizována znalost jazyka v mysli člověka, tedy jazyka jako jevu biologického. Chomsky mluví o *I(nternal)L(anguage)*. Protože objekt poznání generativní gramatiky není přístupný přímo (z etických i medicínských důvodů), je teorie generativní gramatiky konstruována tak, že analyzuje to, co má k dispozici jako empirický základ pro analýzu, a to jsou produkty IL, tj. slova, věty a texty, jejich autorem je rodilý mluvčí, neboť ten má na bázi genetické výbavy v mysli IL a na základě akvizice jazyka X jazykovou kompetenci X. Protože jazyk X je parametrizovanou variantou IL, je cíl poznání generativní gramatiky nejen nepřístupný pro přímý empirický výzkum (srov. ale biolingvistiku, viz níže), ale i výzkum na základě dat, která máme od rodilého mluvčího k dispozici, je vlastně jen mezistupněm: Analýza dat jazyka X není cílem generativní gramatiky, protože analýza jazyka X není analýzou IL, ale je prostředkem k poznání IL.

Hypotéza o vlastnostech IL musí být taková, aby byla (a) kompatibilní se všemi konkrétními jazyky, tedy i s jazykem X; musí být tedy *deskriptivně adekvátní*; (b) kompatibil-

ní s empiricky ověřitelným faktem, že jazyk X je s to osvojit si každé dítě; musí být tedy *explanatorně adekvátní*.

Deskriptivní adekvátnost je ale opět dvoustupňová: analýza jazyka X je deskriptivně adekvátní pro jazyk X tehdy, definuje-li gramaticky správně tvořené slova a fráze různé míry komplexnosti. Tato deskriptivní adekvátnost je diagnostikovatelná empiricky. Jestliže na základě dat jazyka X dospěje lingvista za použití analýzy opírající se o nějakou teorii k nějaké analýze struktury S, nebo ke generalizaci vyplývající z takové analýzy, platnost této analýzy nebo generalizace lze diagnostikovat pomocí predikcí jiných dat z této analýzy nebo generalizace odvoditelných. Predikce je kompetentní verifikovat nebo falzifikovat každý *native speaker* jazyka X, a verifikují-li je, je navrhovaná analýza nebo generalizace kandidátem na to být deskriptivně adekvátní. Falzifikace predikce dat danou analýzu nebo generalizaci ohodnotí jako deskriptivně neadekvátní. Např. na základě lingvistické analýzy vět typu (8) a (9), zakotvené v jistém teoretickém rámci, lze dospět k hypotéze, že v obou větách je v syntaktické struktuře přítomen subjekt infinitivního slovesa, který nemá a ani nemůže mít fonetickou realizaci, tj. je co do jazykového materiálu prázdný / (e)mpty, srov. např. větu (9) v podobě (9'), ukazující její „podpovrchovou“ syntaktickou strukturu. Kdyby tam subjekt nebyl, nebyli bychom s to správně ji interpretovat, a byla by to struktura gramaticky defektní, neboť by sloveso *přijít* nemělo čemu přidělit sémantickou roli agens, kterou přidělit musí, má-li být struktura gramatická (srov. **Petr navštívil*, protože sloveso *navštívit* neudělilo roli patiens, srov. *Petr navštívil Evu*). Byl-li by tam slovně vyjádřen, byla by to struktura rovněž defektní (proč, to teď nezkoumejme), viz např. (9''):

(9') Petr přikázal Janě [e přijít včas]

(9'') *Petr přikázal Janě [Jana přijít včas]

A jako čeští rodilí mluvčí víme např. to, že v (9') interpretujeme tento e-subjekt jako koreferentní s nepřímým objektem věty maticové *Janě* (není teď důležité, jak tuto znalost rodilých mluvčích reprezentovat v teorii generativní gramatiky), tedy (9'):

(9') Petr přikázal Janě_i [e_i přijít včas]

Tato lingvistická analýza predikuje (kromě jiného):

(a) že adjektivní doplněk v této větě bude mít flexi s rysy Sg.Fem., protože v infinitivní větě není objekt, takže tento doplněk se nemůže vztahovat k ničemu jinému než k subjektu, a tím je, jak říká lingvistická analýza, e-subjekt s interpretací *Jana*:

(9a) Petr_j přikázal Janě_i [e_i přijít strážliv-á]

(b) že reflexivum *se* ve větě bude mít interpretaci takovou, jaká vyplývá z toho, že referenci získává reflexivum od subjektu věty, v níž se objevuje, a říká-li lingvistická analýza, že subjektem infinitivní věty je *e*, musí být ok. (8b), nikoli (8c), v níž - podle nějaké jiné hypotetické lingvistické analýzy - žádný *e*-subjekt není, takže reflexivum musí hledat jiný nejbližší subjekt, a tím je slyšitelný subjekt *Petr*:

(8b) Petr_j přikázal Janě_i [e_i oholit se_i]

(8c) *Petr_j přikázal Janě_i oholit se_j

Deskriptivně neadekvátní je taková analýza jazyka X, která:

(a) predikuje gramatickou správnost více struktur, než je těch, které jsou rodilým mluvčím pokládány za gramaticky správné (analýza je málo restriktivní, přegenerovává); např. pokud by teorie – třeba na základě analýzy dat, která má k dispozici – postulovala pravidlo, že sponová struktura s významem možnosti typu *Je vidět Sněžka / Sněžku* je derivovatelná jen se slovesy smyslového vnímání, predikovala by správně **Je fotografovat Sněžka / Sněžku*, ale predikovala by i *Je pozorovat Sněžka / Sněžku*, a tím by přegenerovala, protože (jako čeští rodilí mluvčí víme, že) **Je pozorovat Sněžka / Sněžku*. Teorie tedy musí, má-li být deskriptivně adekvátní, říct, že sponová struktura s významem možnosti typu *Je vidět Sněžka / Sněžku* je derivovatelná jen se slovesy smyslového vnímání, která argumentu v pozici subjektu nepřidělují roli agens.

(b) predikuje gramatickou správnost méně struktur, než je těch, které jsou rodilým mluvčím pokládány za gramaticky správné (analýza je příliš restriktivní, podgenerovává); např. pokud by teorie – opět třeba na základě analýzy dat, která má k dispozici – postulovala pravidlo, že sponová struktura s významem možnosti typu *Je vidět Sněžka / Sněžku* je derivovatelná jen se slovesy pasivní vizuální percepce, predikovala by **Je cítit kouř*, a tím by podgenerovala, protože (jako čeští rodilí mluvčí víme, že) *Je cítit kouř*.

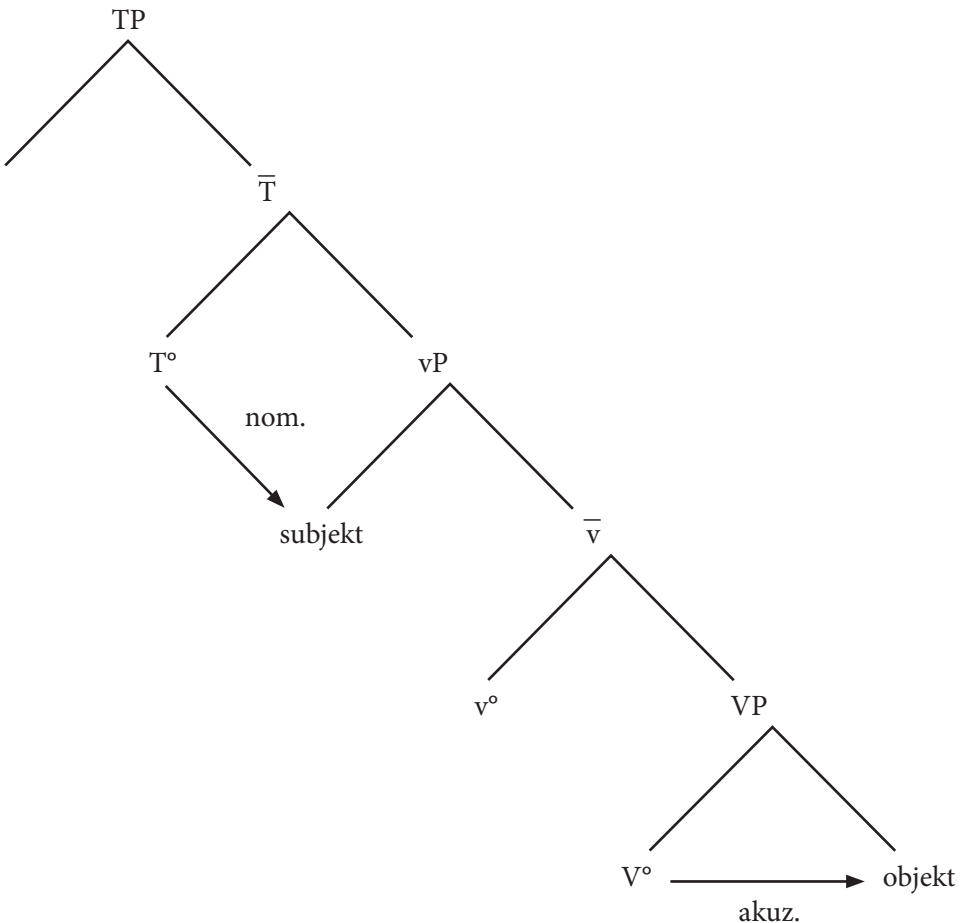
Explanatorní adekvátnost je zatím hodnotitelná jen relačně: analýza musí být tak jednoduchá, aby se jazyk X „naučilo“ každé dítě: čím jednodušší je analýza, tím snáze je naučitelná.

Jestliže si konkuruje více analýz (tj. aspoň dvě) stejně adekvátních deskriptivně, vítězí analýza mající větší adekvátnost explanatorní, tj. analýza jednodušší. Tento princip je v lingvistice zkoumající jazyk jako stav mysli vynucen tím, co tato lingvistika chce poznávat, a tím, jaká empirická data k tomu má k dispozici. Navíc je v souladu k obecným, metavědeckým axiomem známým jako zákon jednoduchosti, elegance (*lex parsimoniae*) nebo jako *Occamova břitva*. Dobře to, oč jde, ukazuje známý příběh o geniálním mate-

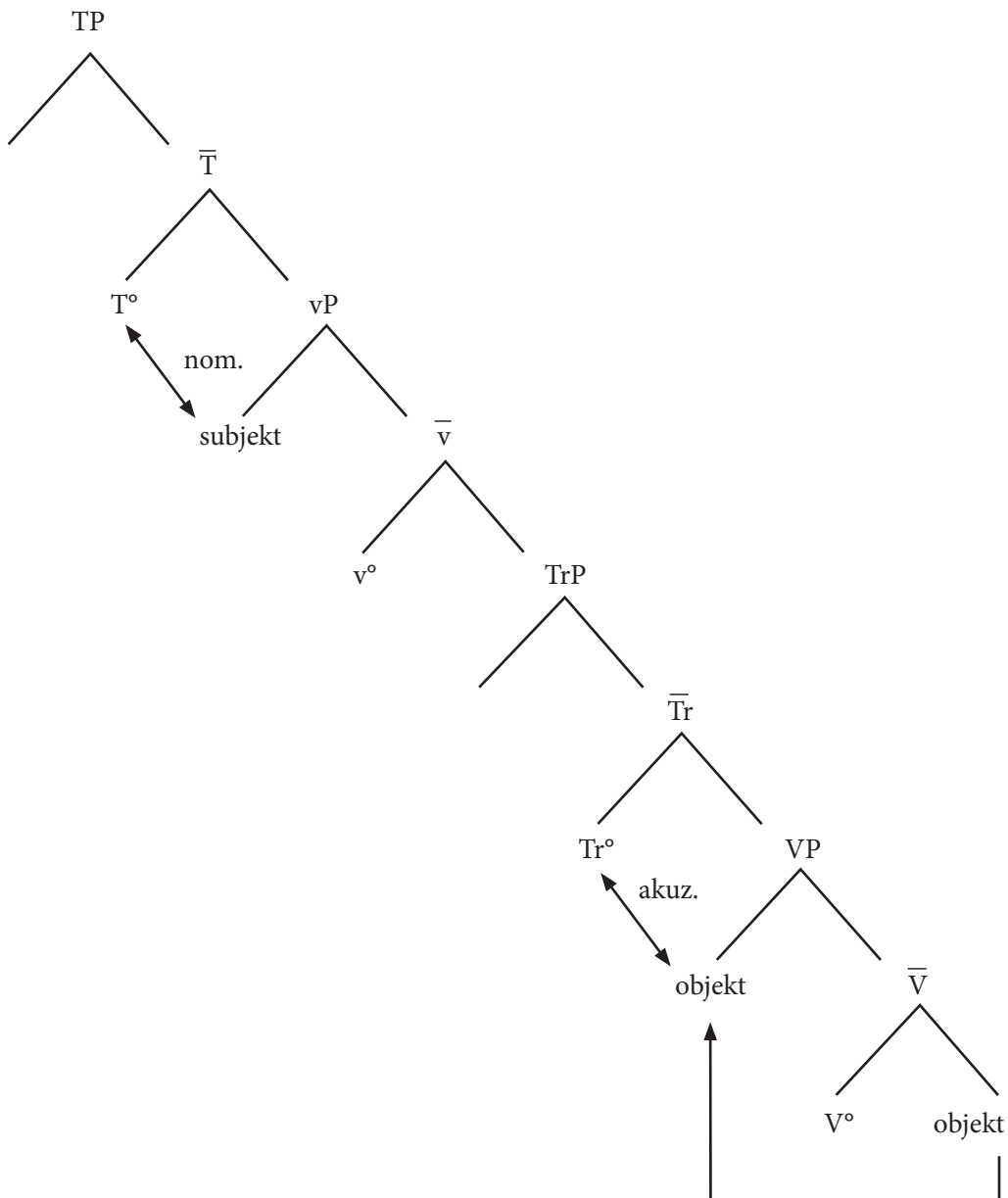
matikovi Gaussovi. Jeho učitel na základní škole svým žákům zadal, aby se pokusili spočítat součet všech čísel od 1 do 100. Mladý Gauss odpověděl během chvilky: uvědomil si, že sečtením opačných prvků z řady čísel dostane vždy stejný výsledek: $1 + 100 = 101$, $2 + 99 = 101$, $3 + 98 = 101$, atd., což dohromady dává $50 \times 101 = 5050$.

Příkladem z jazykovědy mohou být dvě teorie A a B přidělování strukturních pádů nom. a akuz. Dejme tomu, že v tranzitivních strukturách:

Podle teorie A je nominativ přidělován DP v relaci T° – [Spec], tedy v relaci funkční hlava a specifikátor, a akuzativ v relaci V° – Kompl, tedy v relaci lexikální hlava a komplement:



Podle teorie B je nominativ i akuzativ přidělován v relaci Funkční hlava – [Spec]: nominativ v relaci T (nom.) – [Spec, vP], akuzativ v relaci Tr(ansitiv) (akuz.) – [Spec, VP]:



Obě teorie, dejme tomu, poskytují empiricky adekvátní predikce: *Petr kouří-Ø* × **Petr kouří-t*: přítomnost finitního T znamená, že subjekt získá nominativ, absence finitního T znamená, že subjekt nemá pád (a mějme k tomu ještě jedno omezení, tzv. *pádový filtr*, který říká, že nominální fráze s fonetickou realizací, která nemá pád, je gramaticky

nesprávná struktura), proto *Petr / *Petra / *Petrovi / *Petra / *Petrem kouří-t. Objektu je přidělen akuzativ, jestliže ve struktuře přítomna hlava v^o, která zavádí do struktury agentní nebo kauzátorový subjekt a selektuje frázi, jejíž hlavou je Tr přidělující akuzativ: Agens kouří-Ø / kouří-t cigaretu, Kauzátor zničí-Ø / zničí-t úrodu × bledne / bledne *Pavla apod. Explanatorně adekvátnější je teorie B, protože pro vysvětlení dvou syntaktických operací (přidělení nominativu a akuzativu) poskytuje jeden princip.

Pro lingvistiku, která si klade za úkol poznávat jazyk jako součást kognitivního systému člověka, jsou jazyková data zatím nenahraditelným zdrojem informací (i když nepochybně už dnes roste význam dat získávaných přístroji snímajícími elektronické aktivity mozku spjaté s vysíláním neuronů, např. výzkum mozku funkční magnetickou rezonancí). Proto je pravidlem, že analýzy jsou založeny na datech, která se v jednotlivých teoriích opakují: soutěží teorie a vítězí ta, která je adekvátnější. Klasická data pro tvorbu teorií představují nominalizace (Petr kritizuje Pavla – kritizování Pavla / kritizování Petra × *kritizování Petra Pavla / Petrovo kritizování Pavla), pasivum (Petr vážil prase – Prase bylo váženo (Petrem) × Prase vážilo metrák – *Metrák byl vážen (prasetem), reflexivizace (Petr slyšel Pavla zpívat svou píseň = Petr_i slyšel Pavla_j zpívat [?]svou_{i/j} / [?]svou_{i/j} / [?]svou_{i/j} píseň), klitika (Petr mi ho dal × *Petr ho mi dal), pohyb k-frází (Až kam_i říkáš, aby Petr šel t_i × *Až kam_i křičí, aby ho slyšeli t_i).

Jazyková data, která získáváme od rodilých mluvčích, jsou ovšem (z hlediska poznávání jazyka jako stavu mysli) zkreslována minimálně dvěma okolnostmi: (a) existují-li jazyková data vedle primární zvukové podoby taky v podobě grafické; (b) existuje-li nějaký mechanismus, který do jazykové kompetence rodilého mluvčího jazyka X vnáší nějaké korekce, které se i rodilý mluvčí musí vědomě učit (klasický příklad je učení se (ve škole) tzv. preskriptivní gramatice, tj. tomu, které jazykové formy jazyka X jsou předepisovány jako spisovné).

Shody a rozdíly v organizaci kognitivních schopností, včetně jazykové schopnosti, živých bytostí na straně jedné a člověka na straně druhé diskutuje mj. vlivný článek Hausera, Chomského & Fitcha (2002); Jackendoff (2011) tento článek včleňuje do kontextu po deseti letech jeho vlivného působení v kognitivních vědách.

Organizaci geneticky determinované jazykové schopnosti člověka a způsob její provázanosti s jinými kognitivními schopnostmi dnes intenzívně studuje biolingvistika; pro představu, jak výzkum probíhá, viz online časopis *Biolinguistics* (www.biolinguistics.eu).

Je třeba zdůraznit, že Chomského biologické pojetí jazyka, vyvíjející se od 50. let 20. stol., má ve světové jazykovědě i u nás řadu přívrženců, ale taky řadu kritiků. Jedním z prominentních cizích kritiků je Katz, který už v r. 1981 představil alternativy k analýze jazyka jako biologického objektu, v jeho pojetí konceptualismu (à la Chomsky), a těmi jsou tzv. nominalistický přístup, který chápe jazyk jako objektivně vnímatelnou a měřitelnou

nou množinu dat, a platónský přístup, který chápe jazyk jako abstraktní objekt. Zvl. v první dekádě 21. stol. se objevuje mnohdy velmi ostrá kritika Chomského jak z pozic konceptualismu (např. Sternefeld & Richter (2012)), tak i z pozic nominalistických a platónských, srov. Tomasello (2003), ale především Postal (2009, 2012), Behme(ová) (2013a,b). V české jazykovědě přichází kritika Chomského teorie prakticky od všech zde se vyskytujících škol a směrů, protiargumenty rostou většinou ze strukturalistického deskriptivismu.

Přednáška *Gramatika a lexikon češtiny* využívá některých teorií, které vznikaly na cestě, kterou jazykověda absolvovala při hledání odpovědi na otázku, jak je organizována jazyková kompetence, tj. od Chomským v r. 1957 prací *Syntactic Structures* odstartovaného projektu generativní gramatiky a jejím Chomským stále opakovaným a stále více zdůrazňovaným kognitivistickým pojetím. Má-li být tato generativní gramatika, čím se deklaruje, že je, totiž nikoli popisem jazyka (třeba jako znakového systému), jakým jsou různé varianty deskriptivních gramatik, nýbrž tvorbou maximálně adekvátního modelu reprezentujícího jazyk jako stav myslí a principy jeho organizace, potřebuje (a) teorii, (b) jazyková data. Teorie generativní gramatiky se – velmi zjednodušeně řečeno – liší (v jednom z kruciólních předpokladů) podle toho, kolik a jaké informace nutné pro tvoření gramaticky správných frází různé míry komplexnosti ukládají do slovníku a kolik a jaké informace ukládají do syntaxe. V přednášce jsou z tohoto hlediska představeny základní ideje, které vedly k formulování dvou vlivných koncepcí generativní gramatiky, tzv. lexikalistická hypotéza a nelexikalistická hypotéza. Protože zatím Ústav českého jazyka nenabízí úvod do teorie generativní gramatiky, jsou výklady maximálně zjednodušovány s nadějí, že budou srozumitelné, a tedy mít poznávací cenu i pro studenty školené buď v gramatice funkčněstrukturalistické (typu *Mluvnice češtiny*), nebo v gramatice formální spolupracující s počítačovým zpracováváním češtiny.

Mají-li generativní gramatika a deskriptivní gramatika jiný předmět poznání, jsou současně nutně i teorie, které k tomuto poznání vedou, jinak budovány. Pro tuto příručku je pak klíčové to, že i jazyková data, která potřebuje, a proto hledá generativní gramatika, jsou zčásti jiná, než jsou data, se kterými pracuje deskriptivní gramatika. Ať už je kognitivistická koncepce generativní gramatiky z hlediska poznání jazyka adekvátní nebo ne, je zcela nepochybné, že jazykovědu obohatila o řadu empirických dat, které jiné typy gramatiky „neviděly“; srov. i aktuální názor prominentního generativisty Pesetského (2013).

Hlavním cílem této příručky je poskytnout studentům v podobě několik případových studií právě *analýzy českých dat*, v nichž se objevují empirická data o češtině, z nichž některá teorie deskriptivní (české funkčněstrukturalistické) gramatiky češtiny, dominantní to přístup k poznávání češtiny, vůbec neumožňuje poznat a která poznává generativní gramatika zvl. v tom úseku svých analýz, v nichž se zrcadlí hypotézy týkající se dělby práce mezi slovníkem a syntaxí.

Základní literatura

- ADGER, D. *Core Syntax. A Minimalist Approach*. Oxford: OUP 2003.
- BAILYN, J. F. *Slavic Generative Syntax*. 2007.
<http://books5.net/s/slavic-generative-syntax-w1908-book.html>
- BEHME, CH. *A Potpourri of Chomskyan Science*. 2013a. *lingbuzz/001592*.
- BEHME, CH. *Biolinguistic Platonism Remains an Oxymoron*. 2013b. *lingbuzz/00176*
- GREPL, M. & P. KARLÍK. *Skladba češtiny*. Olomouc: Votobia 1998.
- EMONDS, J. *Lexicon and Grammar: The English Syntacticon*. Berlin: Mouton de Gruyter 2000.
- FODOR, J. A. *Modularity of Mind: An Essay on Faculty Psychology*. Cambridge, Mass.: MIT Press 1983.
- GREWENDORF, G. *Minimalistische Syntax*. Tübingen–Basel: A. Francke Verlag 2002.
- HAEGEMAN, L. *Introduction to Government and Binding Theory*. Oxford: Blackwell 1994.
- HAUSER, M. D. & N. CHOMSKY AD. The Faculty of Language: What is it, Who Has it, and How did it Evolve? *Science* 2002, 298, 1569–1579.
- HYAMS, N. *Language Acquisition and the Theory of Parameters*. Reidel: Dordrecht 1986.
- CHOMSKY, N. *Syntactic Structures*. The Hague–Paris: Mouton 1957.
- CHOMSKY, N. *Lectures on Government and Binding*. Dordrecht–Cannaminson: Foris 1981.
- CHOMSKY, N. *Knowledge of Language. Its Nature, Origin, and Use*. Westport: Praeger 1986.
- CHOMSKY, N. *Modular Approaches to the Study of the Mind*. San Diego State Univ. 1990.
- CHOMSKY, N. *The Minimalist Program*. Cambridge: MIT Press 1995.
- JACKENDOFF, J. What is the Human Language Faculty?: Two views. *Language* 87, 2011, 586–624.
- KATZ, J. J. *Language and Other Abstract Objects*. Totowa: Rowman and Littlefield 1981.
- KOPEČNÝ, F. *Základy české skladby*. Praha: SPN 1962.
- LEVINE, R. E. & P. M. POSTAL. A Corrupted Linguistics. In Collier, P. & D. Horowitz (eds.), *The Anti Chomsky Reader*. San Francisco: Encounter Books 2004, 203–231.
- MÜLLER, S. *Grammatiktheorie*. Tübingen: Stauffenburg Verlag 2010.
- OLIVA, K. Rekurzivita. In Karlík, P. & M. Nekula ad. (eds), *Encyklopedický slovník češtiny*. Praha: Nakl. Lidové noviny 2002, 372–373.
- PESETSKY, D. Что дѣлать? What is to be done?, 2013.
http://web.mit.edu/linguistics/people/faculty/pesetsky/Pesetsky_LSA_plenary_talk_slides_2013.pdf
- PINKER, S. Talk of Genetics and Vice Versa. *Nature* 413, 2001, 464–466.
- POSTAL, P. M. The Incoherence of Chomsky's 'Biolinguistic' Ontology. *Biolinguistic* 3.1, 2009.
- POSTAL, P. *Chomsky's Foundational Admission*. 2012. *lingbuzz/001569*.

- STERNEFELD, W. & F. RICHTER. Wo stehen wir in der Grammatiktheorie?
Bemerkungen anlässlich eines Buchs von Stefan Müller. *Zeitschrift für
Sprachwissenschaft* 31, 2012, 263–291.
- RADFORD, A. *Analysing English Sentences. A Minimalist Approach*. Cambridge–New
York ad.: CUP 2009.
- ROBERTS, I. & A. HOLMBERG. Introduction: Parameters in Minimalist Theory.
In Biberauer, T. & A. Holmberg ad. (eds), *Parametric Variation: Null Subjects in
Minimalist Theory*. Cambridge: CUP 2010, 1–57.
- SMITH, N. *Language, Frogs and Savants: More Problems, Puzzles and Polemics in
Linguistics*. Oxford: Blackwell 2005.
- TOMASELLO, M. *Constructing a Language: A Usage-Based Theory of Language
Acquisition*. Cambridge: Harvard University Press 2003.